

KÜLÖNLEGES ALAKÚ ÉS ANYAGÚ ÉRMÉK

DEFINIÓK

Mielőtt tulajdonképpen tárgyunkra rátérnénk szükséges néhány fogalmat tisztázni, mindenképp az érem pontos meghatározását megadni. Az érem szó meglehetősen új tagja szóincsünknek. A pénz céljára használt, fémből készült, rendszerint kör alakú tárgytól való megkülönböztetésre először az *emlékpénzt* használták, de ez nyilván nem volt megfelelő, hiszen az emlékpénz eleve törvényes fizetőszökhöz utal. Szily Kálmán [1] szerint az érme szót Szabó József ajánlotta 1848-ban, amiből valószínűleg Érdy János alakította az érem szót. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronban 1847-ben tartott 8. Vándorgyűlésének, csak 1863-ban kiadott Munkálataiban a Vándorgyűlés alkalmával kibocsátott érmekeket *fémerekként* [2] említik. Szily Kálmán ezt a szót Rómer Flóris 1870-beli alkotásának tudja [1], és a fém és a címer szavak összevonásából származtatja. A Munkálatok alapján azonban nyilván sokkal régebbi csinálmány ez a szó. A Vándorgyűlések ügyrendje 1865-ben *részferméket*, 1869-ben pedig *emlékpénzeket* említ. Végül is a legkorábban javasolt érme szó érem változata terjedt el a német *Medaille* megfelelőjeként. A megnevezés körüli fejlemények is jelzik a pénzérméktől való megkülönböztetés fontosságát. Az emlékérmeknek azonban sokkalta nagyobb a változatossága, mind alak, mind nagyság, mind pedig anyag tekintetében, mint a pénzérméké.

Tágabb értelemben éremnek nevezhetjük mindazokat a fémből, üvegből, porcelánból, égetett agyagból, vagy műanyagból készült kispasztikai alkotásokat, melyeket valamely alkalomból adnak ki, és amelyek legnagyobb mérete nem kisebb, mint 10, de nem nagyobb, mint 150 mm. Ez a meghatározás semmi megszorítást nem tesz az alakra vonatkozóan, noha valójában éremnek csak a kör vagy ellipszis alakú tárgyakat nevezhetjük, a szögletes alakúak helyes megnevezése inkább a *plakett* lehetne. Azonban e szó jelentése sem egyértelmű. Olykor alkalmazzák a kör vagy ellipszis alakú tárgyakra is, továbbá sokszor csak az egyoldalú tárgyakat értik rajtuk, az alaktól függetlenül. A legcélszerűbb lenne a régi magyar „*csegely*” szót használni a szögletes alakú numizmatikai tárgyak megjelölésére.

Különlegessé az érmekeket anyaga, alakja és mérete teheti. Nem tévesztendő össze a *különleges* a *ritkával* és az *értékessel*. Az aranyból készült érem természetesen ritka és értékes anyaga miatt, de nem tekinthetjük különlegesnek, hiszen az aranyat régóta és általánosan használják, mind pénzérmék, mind pedig

emlékérmek készítésére. Más közönségesen használt anyagok az érmeke készítésére a bronz, az ón és az ezüst. (A bronz természetesen gyűjtőfogalom, hiszen rendkívül különböző összetételű bronzokat alkalmaztak és alkalmaznak érmeke készítésére. Ezek között bizonyára akadnak olyanok, melyek összetétele különleges, de nem állnak rendelkezésünkre a szükséges adatok. Itt említjük meg, hogy ismerünk néhány érmet, melyek csaknem tiszta rézből készültek.) Ma nagyon általánosan használják az alumíniumot is, elsősorban pénzérmék verésére, de még nem is olyan régen az alumíniumból készült érem különlegesnek számított. Alakja tekintetében különlegesnek számít az ellipszis, a szabályos négyszögtől lényegesen eltérő alak és a háromszögű, vagy a sokszögű plakett. Méretét tekintve közönségesen az átmérő nem kisebb 20, és nem nagyobb 100 mm-nél.

Következő áttekintésünk sajnos nem tarthat számot a teljességre, a legtöbb esetben azt sem állíthatjuk, hogy a legszélsőségesebb példákat ismertettük, vagy, hogy az adott sajátos éremfajta esetében a legelső érmet tudjuk megnevezni. Minden helyesbítő, illetve bővítő adatért előre is hálátat fejezem ki.

KÜLÖNLEGES ANYAGÚ ÉRMÉK

Az érem anyaga csak olyan tulajdonságú lehet, mely lehetővé teszi az éremnek a minta után, sajtolással (veréssel) vagy öntéssel nagyobb számban való előállítását. A fémek, ötvözetek mellett az üveg és a különböző kerámiai anyagok, valamint a megfelelő tulajdonságú műanyagok jöhetnek számításba. Nem készülhet viszont érem csontból vagy fából, mert az eredeti példány sem öntéssel, sem sajtolással nem sokszorosítható. Mint említettük a bronz, az ón, az ezüst és az arany a hagyományos anyagai az emlékérmeknek. Inkább ritkának, mint különlegesnek minősül az ón. Az alumíniumérem különlegesnek számított a XX. század tízes éveitől. Az összes többi fémből készült érmet azonban különlegesnek kell minősítenünk.

FÉMBŐL KÉSZÜLT ÉRMÉK

Vasból készült érmeke. A vasat rozsdásodásra hajlamos volta, és viszonylag nem könnyű megmunkálhatósága teszi éremanyagként különlegessé. Bizonyára több évszázada készítettek ilyeneket. Ferenc császár halála alkalmából 1835-ben verték az 1. ábrán látható érmet, 1837-ben pedig az akkor igen híres munkácsi vasgyárban, Lobkowitz herceg látogatásának emlékére öntéssel készítettek, biztosan meglehetősen kis példányszámban egy emlékérmek, melyet a vashámor szobrászművésze, Wilaschek mintázott meg [3]. Nyilván nem véletlen, hogy meglehetősen sok vasérmek készítettek az első világháború alkalmával.

Minden bizonnyal különlegesnek tekinthető az a *színterelt acélból* készült érem, melyet Svédországban adtak ki egy tudományos kongresszus alkalmával.

Cinkből készült érmeke. Noha a cinket ötvöző elemként, a bronzok alkotórészeként gyakran alkalmazzák, túlnyomórészt cinkből készült érem kevés van. Ezeket is jobbra az első világháború során készítettek, nyilvánvalóan a hadi-

1. ábra. Ferenc császár halála alkalmából kiadott vert vasérem. Az érem átmérője 32 mm. A hátoldal felírása: PATREM PATRIAE PACIS PER EUROPAM CONSERVATOREM PRINCEPIUM INTER OPTIMOS OPTIMUM D II MART MDCCCXXXV DEFVNCTVM AFFLICTA LVGET GERMANIA.

célokra sokkal fontosabb és drágább réz és ón helyettesítőjeként.

Alumíniumból készült érmek. Ebben az esetben pontosan tudjuk, hogy mikor készült az első alumíniumérem. Henri Sainte-Clair Deville francia kémikus állított elő viszonylag nagyobb mennyiségű alumíniumot 1854-ben, Wöhler, az alumínium felfedezőjének tökéletesített módszerével. A fémből egy érmet készített, melyen Wöhler neve és 1827, a felfedezés éve volt feltüntetve [4].

Az alumíniumot azonban ritkasága miatt még sokáig nem alkalmazták általánosan érmek verésére. Érdeemes szemügyre venni az alumínium árának alakulását [5]:

Év	1 kg alumínium ára (akkori forintban)
1854	500
1856	250
1858	150
1860	100
1878	65
1887	50
1890	25
1892	5

Összehasonlításul: 1894-ben 1 kg ezüst ára 52 Ft és 23 krajcár volt! Az első, egyedi alumíniuméremtől eltekintve, az általam ismert legkorábbi alumíniumérem 1888-ból való. Bár a 2. ábrán látható, III. Frigyes német császárt ábrázoló érmen

2. ábra. III. Frigyes német császár tiszteletére kiadott alumíniumérem. A füles érem átmérője 22 mm. A hátoldal felírása: LERNE LEIDEN OHNE ZU KLAGEN.

nincs évszámjelzés, valószínűsíthető az 1888 kiadási évként, mert mindössze néhány hónapig uralkodott. Magyarországon először 1893-ban vertek alumínium emlékérmet a körmöcbányai pénzverde zászlószentelése alkalmából [6]. Ugyancsak Körmöcbányán, a millennium alkalmából vertek érmet. A Fémipari Kutató Intézet ebből az éremből „copia” megjelöléssel 1975-ben az eredeti verőtő felhasználásával utánveretet készített.

Bár ma már az alumíniumot mind pénzérmék, mind pedig emlékérmeik készítésére világszerte teljesen általánosan alkalmazzák, nálunk pedig a hazai alumíniumgyártás fejlettsége miatt különösen kedvelt, néhány érem, illetve plakett érdemes a megemlékezésre. Wöhler felfedezésének 150. évfordulója alkalmából a Fémipari Kutató Intézet, az Aluterv és a Hungalu adtak ki egy plakettet 1970-ben. A 80x55 mm-es plakett előlapján Wöhler mellképe, és az alumínium előállításának és a magyar alumíniumipar fejlődésének főbb évszámait, hátlapján pedig az alumínium atomszerkezete az atomtávolság feltüntetésével és a plakettet kiadó intézmények megnevezése szerepel. Érdekes a IV. Kohászati Anyagvizsgáló Napok alkalmából kiadott egyoldalas plakett is. A rusztikus előlap egy törési

felületet mutat, melyre alul Balatonszéplak '67 felírás, felette pedig IV. Kohászati anyagvizsgáló napok (sic), illetve közbül kör alakban 1892, leveles ágak és OMBKE felírás. (Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesületet 1892-ben alapították.) Sajnos egyik plakett tervezőjének a neve sincs feltüntetve.

Nikkelérem. Érdekes, hogy noha a nikkelt ötvözőelemként gyakran alkalmazzzák, elsősorban pénzérmék verésére, a tiszta nikkeltől készült érem rendkívül ritka. Mindössze egyet ismerek, melyet a 3. ábra mutat be. Az érem előlapjának

3. ábra. Nikkelérem. Az érem átmérője 34 mm. A hátoldal felírása: INTERNATIONAL NICKEL COMPANZ 1904. Körirat: AMERICAN MALLEABLE NICKEL * ST. LOUIS EXPOSITION *.

körirata magyarázatot ad a tiszta nikkeltől készült érem ritkaságára: „A kovászolható nikkelt először Joseph Wharton állította elő 1865-ben.”

Titánérem. Egyetlen titánból készült plakett ismeretes. Ezt az 1976-ban tartott V. Ritkafém Konferencia alkalmából 120 példányban adták ki [7]. A csegegelyt, dr. Várhegyi Győző, sokáig az FKI vezető munkatársa, majd veszprémi egyetemi tanár, lelkes numizmata tervezte. A 120x71x1,5 mm-es csegegely nem csupán anyaga miatt különleges, hanem azért is, mert a titánlemezen a felírás (V. Ritkafém Konferencia), és a kiadó intézményekre (Ritkafém Tárcaközi Koordináló Bizottság, Nehézipari Műszaki Egyetem, Országos Bányászati és Kohászati Egyesület, Fémipari Kutató Intézet) utaló jelek mellett, az egykori Selmeci Bányatisztképző Iskola, eredetileg 1747-ben kibocsátott négy jutalomérme egyikének ugyancsak titánból készült másolata van ráragasztva.

Tellúrérem. A tellúr igen ritka elem, az egyetlen, melyet hazánkban fedeztek fel. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy 1896-ban, a millennium alkalmából tellúrból, ebből a rideg, törekeny félfémből készítettek érmet Körmöcbányán. Ezekből ma már csak igen kevés van. 1975-ben a Fémipari Kutató Intézet 100 másolatot készített az eredeti összetételű (91% tellúr, 8,38% réz, 0,1 % arany, ezüst, ólom), az eredeti öntvénytől csak abban különböző éremből, hogy rajta található a „C” kópiajel, és a készítő intézményre utaló FKI rövidítés [7].

Vanádiumérem. Ebből is csak egy ismeretes, és ezt is Magyarországon adták ki [8]. A 8. Ritkafém Konferencia alkalmából, 1982-ben, a vanádium felfedezésének 151. évfordulóján, 200 példányban kiadott 20 mm átmérőjű, 2,6 g tömegű, 1,5 mm vastag érmet Bognár György tervezte és az Allami Pénzverő készítette.

KERÁMIAI ANYAGÚ ÉRMÉK

Porcelánérmek. A legismertebb és egyben legszebb porcelánérmeket a híres meissen gyár készíti. A legtöbb meissen érem a jellegzetes rozsdabarna színű porcelánból készül, a leggyakoribb a hagyományos kör alakú. Egy alakja miatt is különleges darabot mutat be a 4. ábra. Ismerünk fehér meissen porcelánérmeket

4. ábra. Gothe-plakett meissen barna porcelánból. A plakett magassága 60 mm, legnagyobb szélessége 42 mm.

is, és másutt is készítenek porcelánérmeket, melyek azonban nem vetekednek a meissenai minőségével.

Égetett anyagból készült érme. Az égetett anyag nem tekinthető nemes anyagnak, ritkán készítenek belőle érmeket. Néhány példa: Madarassy Walter egyoldalú, 77 mm átmérőjű terrakotta érme dr. Farkas Géza egyetemi tanárról; a Vilniuszi Egyetem színezett emlékérmé.

Eozinérme. A pécsi Zsolnay porcelángyárnak világhírű terméke az ún. eozinmázos porcelán, melyet Wartha Vince fedezett fel 1899-ben. Számos kis-plasztikai tárgy mellett az utóbbi időben jó néhány érmet is készítettek belőle [9]. Egy különlegesen szép érmet, melyet sok más mellett Martyn Ferenc mintázott, az 5. ábra mutat.

5. ábra. Eozinérme. Az érme átmérője 150 mm. A hátoldal felírása: TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ MUNKÁÉRT.

Egyéb kerámiaérmek. Igen sok érmet ismerünk, melyeket különböző kerámiai anyagokból, rendszerint különböző színű máz ráégetésével készítettek. Sajnos ezek jobbára nem művészi alkotások.

Üvegérme. Az üveget bizonyára régóta alkalmazzák érme készítésére, de én csak újabb hazai érmekeket ismerek. A legérdekesebb a Ritkafém Tárcaközi Koordináló Bizottság működésének 10. évfordulójára rendezett IV. Országos Ritkafém Konferencia emlékére 1975-ben kiadott, neodímium-oxiddal színezett 115x78x17 mm-es üvegplakett. A csegelyt a Mecseki Ércbányászati Vállalat kísérleti üzemében előállított neodímium-oxid felhasználásával a Salgótarjáni Öblösüveggyár készítette. A lilás árnyalatú plaketten mindössze négy bemélyített és elhomályosított betű (RKTb) látható.

Az üveg, természeténél fogva rendkívüli változatosságot tesz lehetővé, általában nem is drága; törékenysége miatt nem alkalmazzák gyakrabban.

KÜLÖNLEGES ALAKÚ ÉRMÉK

Az érme hagyományosan kör alakúak, vagy csak az egyik, vagy mindkét oldalán mintázottak. Gyakoriak a négyszög alakú plakettek, melyekben a hosszabb és rövidebb oldal aránya általában csak meglehetősen szűk határok között változik. A különlegességet ebben az esetben az arányoktól való lényeges eltérés jelenti. Fontos, hogy az érme mindig konvex sokszögek, de a jelvények és kitüntetések között találunk változatos alakú, szabályos és nem szabályos, nem konvex sokszögeket.

Az ellipszis alakú érme esetében azt találjuk, hogy a hosszabb és a rövidebb tengely aránya meglehetősen szűk határok (az általam vizsgált érme esetében 1,37 és 1,57) között változik, tehát az ilyen alakú érme esetében nemigen beszélhetünk különlegesről. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a nagyon hosszúságú ellipszis nem tetszetős. Érdemes megemlíteni, hogy a kör alakú érme esetében a szabályostól való igen kis eltérés különleges hatást tesz. Ez jellemző Madarassy Walter sok érmére.

Egyetlen háromszög alakú érmet ismerek, ez Boldogfai Farkas Sándor bronzérme, melyet a Magyar Amatőr Fényképészek Országos Szövetsége adott ki 1936-ban. Az alap 82, az oldalak 66 mm hosszúak.

A négyszög alakú csegelyek oldalainak hossza lényegesen nagyobb mértékben különbözik, mint az ellipszis alakú érme hosszabb és rövidebb tengelyeié. A szabályos négyzet alakú érme igen ritka. Ilyen például a Weinberger osztrák művész készítette, Károly főherceg és Zita hercegnő házassága alkalmából kiadott csegely. Érdekes viszont, hogy a szabályos négyzet alak meglehetősen gyakori a 90°-kal elfordított érme esetében. Csillag István sok plakettjére jellemző, hogy a szabályos négyzet alaktól való eltérés csak kicsi, az arány 1,17 körüli. Az általam ismert leghosszúságú érme (Finta Sándor 1918-ban készített 14-es honvéd emlékérmé) esetében az arány 2,38, a legszélesebb esetében (Csúcs Ferenc csegelye a hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium alapításának 350. évfordulójára) pedig 2,67. Érdekes, hogy mindössze egy csegely, nevezetesen a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 100. évfordulójára kiadott, Beck Ö. Fülöp tervezte esetében találtam, hogy az oldalak hosszának aránya megközelítőleg az aranymetszés értékével (1,619) egyenlő.

Nem találkoztam öt, hat, illetve hétszögű csegellyel, de számos nyolcszögű érmet ismerünk. Ezek vagy szabályos, egyenlő oldalú sokszögek, mint például az orosz japán háború alkalmából kiadott csegely, vagy pedig olyan négyzet alakú érme, melyeknek a négy sarkát levágták. Ilyen például Beck Ö. Fülöp nagyon szép érme, melyet a Magyar Evezős Egyesületek Szövetsége számára készített 1906-ban.

Különlegesnek számíthatnak azok a csegelyek, melyeknek egy vagy több oldala ívelt. Az ívelés mindig kiemelkedik, egy érmet sem ismerek, melyben az

ívelés behajlik. Ez a megállapítás azonban nem érvényes a keretes érmekre. Ezek esetében a tulajdonképpeni érmet egyneműen (azaz hézagmentesen ugyanabból az anyagból álló) keret veszi körül. Példaképpen a 6 és a 7. ábra mutat be ilyen keretes csegelyeket.

6. ábra. Károly főherceg tiszteletére kiadott egyoldalas bronz plakett. A plakett magassága 67 mm.

KÜLÖNLEGES MÉRETŰ ÉRMEK

A méret tekintetében még inkább önkényes, hogy mit tartunk különlegesnek, mint az anyag és az alak vonatkozásában. Nem tekinthetjük érmeknek a 150 mm átmérőt meghaladó érmeket. Igen ritkán készítenek érmeket, melyek legnagyobb mérete meghaladja a 100 mm-t, és alig találkozunk olyan érmekkel, melyek átmérője kisebb, mint 20 mm. A legkisebb, viszonylag gyakori érmek közé tartoznak az ún. koronázási zsetonok. (A zseton tulajdonképpen pénzhelyettesítő érmet jelent, a koronázások alkalmából kiadott, és ténylegesen vagy inkább eszmeileg a nép közé szórt — valójában pénzért árusított — érmeknek nem volt pénz funkciója.) A Habsburgok legkisebb koronázási zsetonja 18 mm átmérőjű volt. 12 mm átmérőjű a Ferenc császár erdélyi utazása alkalmából kiadott ezüstérem [10].

Az általam ismert legkisebb érmet a koronarendszer századik évfordulója alkalmából, a közelmúltban bocsátották ki. Az aranyból, ezüstből, illetve bronzból készült érmeket (8. ábra) átmérője 10 mm. Az érmet Fritz Mihály tervezte és 500-500 példányban Szabó Géza szegedi műhelyében vertek.

7. ábra. I. Ferdinánd bolgár cár tiszteletére kiadott keretes ónplakett. A plakett magassága 69 mm.

8. ábra. A koronarendszer századik évfordulójára kiadott érem. Az érem átmérője 10 mm.

ÖSSZETETT ÉRMEK

Különlegesnek tekinthetők azok az érmek is, melyek nem egyetlen darabból állnak, illetve egyetlen darabból állnak ugyan, de anyaguk nem homogén. Az előbbire példa Lapis Andrásnak a Gabonatermesztési Kutatóintézet számára ké-

szített két félből álló érme, melynek belső oldalai egy csírázó gabonaszem pozitív és negatív képét ábrázolja (9. ábra).

9. ábra. Összetett érme két belső lapja. Az érme átmérője 87 mm. Az előlapon búzakalász, a hátoldalon kukricacső látható és mindkét helyen a művész kézjegye, LA.

Viszonylag sok érmet ismerünk, melyek anyagukban nem homogének. Ilyen például az I. világháború alatt kiadott, I. Ferenc Józsefet, IV. Károly királyt és Zita királynét ábrázoló bronz-, ón- vagy ezüstérmek, melyek egy zománcozott foglalatban vannak. Ezeknek több különböző színű foglalatú változata ismert. Vannak jutalomérmek, melyeken a szokásos koszorú nem az érme anyagából készült és utólag illesztették a vert éremre. Ilyen például a TIT jutalomérme.

BEFEJEZÉS

Bár, mint azt előre jeleztük, a különlegesség fogalma meglehetősen önkényes a numizmatika körében is, talán sikerült érzékeltetnünk, hogy indokolt ezt a kategóriát megállapítani, és tovább vizsgálni. A különlegesség fogalmát a tárgyalt példákkal természetesen nem merítettük ki. Érdekes még megemlíteni például azokat az érmekeket, melyeken csak felírás található. Egy nem meghatározott korú, egyszerű kétoldalas ónérmek mutat a 10. ábra. Az összetett érmek esetében pedig igen nagy változatosság található. Nem említettünk a különleges anyagú érmek sorában műanyag érmekeket. Ilyenről azonban, eltekintve az értékesebb érmekről egyszerűen készíthető műanyag másolatokból, nincs ugyan tudomásom, de nehezen képzelhető el, hogy még nem készítettek volna.

10. ábra. Meghatározatlan eredetű (valószínűleg XIX. századi) ónérmek. Az érme átmérője 35 mm.

IRODALOM

1. Szily Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára I–II.*, Hornyánszky, Budapest, 1902, 1908.
2. *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VIII. Vándorgyűlésének Munkálatai*, Szerk.: Halász Gejza, Pest, 1863.
3. Szigeti István, „A munkácsi vashámor emlékérmé – 1837.” *Az Érem* **28**, 34 (1972)
4. Weeks, Mary Elvira és Leicester, Henry M.: *Discovery of the Elements*. 7. kiadás, Easton, 1968, 574. o.
5. Pallas Lexikon. 1. kötet, Budapest, 1893, 515. o.
6. Lázár László, „Az alumínium a magyar numizmatikában”. *Az Érem* **34**, 9 (1978)
7. Lázár László, „A Fémipari Kutató Intézet utánveretei”, *Érem* **33**, 35 (1977)
8. Lázár László, „Vanádium-érem”, *Az Érem* **38**, 44 (1982)
9. Süle Tamás, „A pécsi Zsolnay gyár cozinmázás orvosi érmei és plakettjei”, *Az Érem* **40**, 24 (1984)
10. Huszár Lajos, *A régi magyar emlékérmek katalógusa*. 8. *Erdély (1540–1848)*, Budapest, 1984, 30. o.